
О.В.Войнов,
*здобувач кафедри філософської антропології
Національного педагогічного
університету імені М.П.Драгоманова*

ЧЕСТЬ ЯК ФЕНОМЕН ФОРМУЮЧИЙ СОЦІУМ І ДЕРЖАВНІСТЬ

Тема феномену честі не є новою для досліджень. Проте честь як феномен людського культурного буття через свою багатозначність досить важко піддавався чіткому визначенню і описуванню. Багатокомпонентність цього поняття зумовлює необхідність міждисциплінарного підходу до його аналізу.

Дослідження проблем честі може сприяти відродженню етичності, корпоративності, почуття національної гідності та державності в сучасній Україні, формуванню сучасної державної еліти та її ефективній взаємодії з народом на основі почуття честі, обов'язку і національної гордості. Результати дослідження можуть виявитися корисними для теоретичних і практичних курсів з філософської антропології та культурології.

Серед останніх досліджень на тему честі слід відзначити роботи М.Оссовської [10], яка розглядала цей феномен з погляду метаетики, психології та соціології моралі як найвищу цінність в ієрархії цінностей аристократів. Й.Хейзінга вважає, що честь є багато в чому вигаданим етичним ідеалом, яким історики невдало намагаються пояснити громадську поведінку. На його думку, це – лише погоня за славою, яка спричинює вбивства і не надто обтяжена етичними нормами [14]. Ю.М.Лотман, досліджуючи значення термінів «честь» і «слава» в світських текстах київського періоду, підкреслює їх різне значення [9]. Так, він розглядає дуель як інститут корпоративної честі. «Дуэль (поединок) – происходящий по определенным правилам парный бой, имеющий целью восстановление чести, снятие с обиженного позорного пятна, нанесенного оскорблением. Таким образом, роль дуэли – социально-знаковая» [8, 222.]. А.А.Гусейнов [5] відзначає, що ставлення людини до своїх дій з погляду честі не є вищою формою прояву свідомості і мораль-

ності мотивів. Річард Нісбетт [16], досліджуючи честь як соціальний феномен, доходить висновку, що культура честі виникає за трьох умов, якими є: 1) відсутність ресурсів; 2) обставини, коли крадіжки та злочини переважають ризики; 3) відсутність достатнього правоохоронного впливу (наприклад, в географічно віддалених регіонах). Його дослідження показує, що історично культура честі виникає в місцях, де економічно домінує випас тварин. Тут користь від крадіжки тварин з інших стад порівняно висока щодо ризику. Однак культура честі може з'явитися і в таких місцях, як трущоби сучасних міст. Тут також існують три названих умови: брак ресурсів (злидні); відносно висока прибутковність злочинності порівняно з альтернативами; слабка або корумпована діяльність правоохоронних органів. Френсіс Фукуяма вважає поняття честі основою соціальних відносин і однією з основних рушійних сил людини і суспільства, визначаючи культуру честі як джерело громадянських чеснот і соціальних проблем. Аналізуючи соціальні перетворення в історії, Фукуяма висновує, що прагнення позбутися почуття честі або ігнорувати його в намаганні побудувати ідеальне суспільство призводить до соціальної та індивідуальної незадоволеності й дисгармонії [13].

Різномісність і різноплановість трактувань поняття честь засвідчує, що проблема честі залишає достатній простір для подальших досліджень. На нашу думку, комплексний розгляд її здатний дати більш змістовне уявлення про досліджуваний об'єкт, заглянути в саму суть духовних витоків цього явища, зробити його більш об'ємним і змістовним. З метою вирішення проблеми багатоконпонентності ставимо своєю метою проаналізувати феномен честі щодо його впливу на інтеграцію соціуму і виникнення державності.

Розуміння того, що відносини честі зароджувалися у військово-кочових племенах, дозволяє простежити, як виникла культура аристократизму, а разом з нею і розвинена культура честі, в осілих зонах. Військово-кочові племена, здійснюючи набіги на осілі території, збільшували своє майно завдяки грабункам. Згодом набіги перетворилися на більш стійкі відносини – обкладання даниною осілих племен. Так як осілі зони стали джерелом постійного прибутку кочових племен, виникла конкуренція цих племен за обкладання даниною осілих територій. Завдяки цьому кочові племена

стали охороняти названі території від інших кочівників, визначаючи охоронювані кордони. Зрештою, кочівникам було зручніше селитися в осілих зонах для постійної охорони кордонів оподатковуваних даниною територій. Таке осідання кочівників призводило до виникнення держави, з властивими їй оподаткуванням, армією і охоронюваними кордонами. Теорії виникнення держави на основі захоплення розвивали Л.Гумплович [4] і К.Каутський [6]. Разом з військовою культурою кочові племена приносили в осілі зони поняття честі, військову ієрархію і централізацію, властиву державним структурам.

Щоб зрозуміти причини виникнення держави і розвинених цивілізацій, необхідно розглянути властивості організації хижих і травоїдних популяцій. Як зазначав ще Л.Гумільов, ранні людські популяції поділялися на кочові, що мають риси хижих зграй, і осілі, що провадять переважно травоїдний спосіб життя: «В епоху верхнього палеоліта, в кліматических условиях, сложившихся в послеледниковый период, человечество, населявшее Евразийский континент, составляли, во-первых, сообщества охотников за крупными травоядными животными и, во-вторых, сообщества собирателей плодов, корней, съедобных трав. В неолите собиратели положили начало примитивному земледелию» [3, 173]. При цьому хижі популяції володіють високою мірою централізації, підпорядкування і точністю ієрархічних відносин. Ці якості потрібні популяції для високої координації дій під час полювання і захисті своїх мисливських територій від інших хижаків. Крім того, висока точність ієрархії має сприяти тому, щоб члени групи, що відзначаються хижими рисами, тобто якостями воїнів і мисливців, не брали участі в постійних сутічках, як послаблювали б і сили кожного окремого члена групи, і боєздатність групи в цілому. Оскільки узгодженість сукупності людей збільшує силу їх спільного впливу і дії, є можливість вести мову про силу духу сукупності. Висока міра узгодженості збільшує не тільки військову силу загону, а й те, що можна назвати силою духу військового підрозділу. Отже, виходить, що честь, як міра внутрішньої цілісності і каталізатор сили духу, є не тільки індивідуальним, але й груповим поняттям. І дії бійця можуть бути зумовлені не тільки прагненням зберегти власну честь, а й прагненням захистити честь групи. При цьому і

власна честь може сприйматися як частина честі групи, а честь групи – як продовження честі окремої людини.

На відміну від хижих військово-кочових популяцій, травоїдні землеробські осілі популяції утворюють аналог не зграї, а стада, яке відзначається аморфністю організації, відсутністю чіткої багаторівневої ієрархії, хаотичністю і слабкою організованістю. Ось як описує поведінку стада архарів у нестандартній ситуації Л.Баскін: «Архары устремлялись было за одной из овец, но та, испугавшись собственной смелости, останавливалась, возвращалась в общую массу, и тогда следовал рывок за другой овцой. Собравшись в плотную массу, животные теряли самостоятельность, больше надеялись на соседей, чем на себя, предпочитали подражать, а не принимать решение» [1, 86]. Все це спричинює відсутність високої координованості і цілісності групи, а також можливість паніки і хаосу всередині популяції в періоди хвилювань і небезпек.

Вивчення робіт видатних філософів історії, таких як А.Тойнбі [12] і О.Шпенглер [15], спонукає до висновку, що причини виникнення і розвитку цивілізацій у тих чи інших місцях є не до кінця дослідженими. Але оскільки феномен честі розглядається нами як культурний, слід з'ясувати його вплив на формування культури, а також його місце в культурному контексті.

Військово-кочові племена, що були витоком зародження культури честі, періодично нападаючи на осілі території, рано чи пізно, залежно від розвитку осілих територій та їх здатності відтворювати харчові та інші ресурси, могли збагнути, що відбирати частину ресурсів у осілих племен значно вигідніше, ніж займатися постійним кочівництвом і полюванням. Це мало призвести до почастішання набігів кочівників на осілі території і, в кінцевому підсумку, до обкладання осілих племен даниною. Кочівники могли розуміти, що повне знищення осілих племен або цілковите позбавлення їх ресурсів, позбавляє їх, кочівників, можливості мати постійне і стабільне джерело ресурсів. Саме такий процес міг призвести до обкладання даниною – у вигляді певної частини від ресурсів осілих племен.

На відміну від травоїдних племен, військові кочівники так само, як і хижаки, володіють розвиненим інстинктом охорони території. Але так як хижі племена певні осілі зони вважали своєю

ресурсної території, зрештою вони стали охороняти її від інших хижих племен і їхніх набігів. Щось схоже ми спостерігаємо в обкладанні даниною і захисті осілих територій Русі монголами Чингісхана, які розмістилися на кордоні степових і осілих лісових зон, періодично збираючи данину зі слов'янських поселень. Г.Вернадський зазначає, що «как хан, так и князья часть года жили в городах, а на протяжении другой части года следовали за своими табунами» [2, 216–217]. Подібну охорону територій зручно здійснювати, лише постійно перебуваючи на даній території. Це призводить до того, що кочівники осідають у центрах підпорядкованих їм осілих зон, продовжуючи збирати данину і більш ефективно охороняючи ці території. Саме так сталося у випадку з асиміляцією татар Московським князівством, яке було найбільш близьким до Казані [2]. Такий процес має призводити до виникнення держави. Подібної ідеї дотримуються засновники теорії захоплення Л.Гумплович [4] і К.Каутський [6].

Військові племена, маючи ієрархію, централізацію, а також внутрішні правила підпорядкування та вирішення внутрішніх суперечностей (ці правила згодом перетворилися на етикет і етику), прагнули також підпорядкувати і впорядкувати відносини між членами траводіної спільноти. Це призвело до виникнення монополії на насильство всередині держави і до вирішення внутрішніх суперечностей між членами нижньої спільноти за поняттями військових людей (відповідно до етики), що стало витокom зародження судової системи. Певний процес самоорганізації і зародження порядку ми можемо спостерігати в будь-яких спільнотах, де немає чіткої системи державної влади, але де є представники військових чи кочових етносів, на що звертає увагу Нісбетт [16]. Прикладом цьому може бути зародження рекетирських банд в період перебування і розвалу Радянського союзу. Їм також були притаманні характерні риси державної системи, що зароджується: визначення меж територій, охорона своїх територій, обкладання даниною невійськових людей, чітка централізація і ієрархічні відносини всередині банд, внутрішня і міжбандівська етика («поняття»), а також вирішення суперечностей (конфліктів) серед оподатковуваних даниною людей за «поняттями» за певну плату у вигляді відсотка від вартості розв'язуваних проблем (аналог судового мита).

Особливу роль у подібному формуванні держави та соціальних відносин відіграють відносини честі.

Уявлення про честь слугували встановленню порядку в стосунках між військовими. Таке впорядкування відносин ми можемо спостерігати також у злочинних спільнотах. Завдяки уявленням про гідну поведінку серед злочинців виникають так звані «поняття», які використовуються для вирішення спірних питань у кримінальному світі. Саме цей феномен слугує причиною виникнення початкового порядку в злочинному світі і внутрішнього суду «по поняттям». Бандитські угруповання, так само, як кочівники і держави, ділять і охороняють свої території, точно визначаючи їх межі. Банди обкладають даниною людей, що проживають або провадять діяльність на їхніх територіях. І завдяки «поняттям» і схильності до впорядкування відносин формується певний аналог судової системи, яка дає змогу виносити рішення в спірних питаннях. Оскільки бандити прагнуть підтримувати монополію на насильство в своїй території, до них звертаються ними ж охоронювані люди, які зазнали несправедливості з боку інших осіб. Таке звернення до бандитів незмінно тягне за собою винесення судового рішення, примус до його виконання та сплату за подібні послуги. Завдяки цьому є підстави вважати, що державна судова система виникла аналогічним чином і є наслідком зародження відносин честі, пов'язаних з паритетом сил і уявленням про вищу справедливість.

Міркуючи про середовище, що формується бандитами, слід зазначити, що зароджувана в них культура «понять» є лише ранніми проявами культури, яка породжує честь. Тому злочинний світ навряд чи можна назвати світом честі, і культуру, породжувану ними, – культурою честі. Спостереження за злочинним світом дозволяє лише зрозуміти, як формується культура честі, починаючи від найбільш ранніх і примітивних її стадій до найбільш розвинених, риси якої відображені в різних кодексах честі, таких як Бусідо або європейські лицарські кодекси і кодекси честі офіцерів. Часом відзначаючись високою силою духу, злочинці рідко досягають високої міри внутрішньої цілісності і несуперечності. Але, вочевидь, саме так формувалася культура честі серед ранніх кочових і військових народів, послідовно розвиваючись і формуючи свої більш розвинені форми.

Аналізуючи походження держави, можна сказати, що держава є формою взаємодії двох видів спеціалізованих племен – військових, тваринницьких, кочових, що мають риси хижої централізації зграї, з одного боку, і осілих, переважно травоїдних, племен, що провадять переважно збиральний або землеробський спосіб життя, та мають переважно стадні риси соціального устрою – з іншого. Така взаємодія призвела до взаємного підпорядкування двох видів племен, що забезпечило охорону, впорядкування і велику централізацію осілих племен, а також можливість виникнення культурного процесу, накопиченню і спадкоємності культурних винаходів різних поколінь людей. Саме цей процес забезпечив необхідний захист і стійкість у розвитку та накопиченні культури, починаючи від культури землеробства і завершуючи верхнім культурним шаром – культурою державності, науки і мистецтва. Отже, держава є формою охорони, упорядкування та централізації хижими племенами осілих більш травоїдних популяцій людей, а також формою їх синтезу і постійного взаємного генетичного і культурного запліднення.

Державна система і по даний період часу несе багато характерних рис двох соціальних формувань, характерних для хижих і травоїдних популяцій. Це добре видно на прикладі державного устрою Англії [7; 11]. Король або королева є нащадками військових аристократів, які змогли посісти панівне становище серед родів, що воювали за підпорядкування певної території. Центральне становище короля має сліди військової організації, зумовленої необхідністю чіткої централізації та ієрархічного підпорядкування у військових утвореннях. У державного апарату, представленого кабінетом міністрів, є також сліди військової організації: він має армійську ієрархію підпорядкування і єдиноначальність, увінчані однією людиною – прем'єр-міністром. Характерно також те, що в багатьох країнах державний апарат історично формувався з аристократів, так само як і вищі армійські чини. Саме тому праця в системі державного апарату, так само, як і в армії, називається службою. Поняття служби, або служіння, несли в собі відтінок аскетизму, властивого номадам і військовим. Така діяльність вважалася неприбутковою і безкорисливою, спрямованою на благо вітчизни. Крім того, саме в середовищі військових аристократів чесність, як наслідок честі, вважалася невід'ємною рисою належ-

ності до вищого суспільства. Слово дворянина, як правило, мало найвищу ціну, а його недотримання спричиняло втрату честі, належності до привілейованого класу аристократів [10]. Саме тому державні апарати, які формувалися традиційно з аристократів, володіли резистентністю до корупції і користолюбства.

Всіма рисами хижої централізації і чіткою ієрархічною підпорядкованістю визначалися також всі військові і поліцейські (воєнізовані) підрозділи держави, які жорстко підпорядковані королю, президентові або іншій централізуючій особі, яка уособлює централізованість та узгодженість державного апарату. Риси характеру, культивовані в світі честі, яким було аристократичне товариство, дозволяло утримувати державні системи від корупції. Але відтоді, як у державний апарат стали проникати люди, що не культивують честі, люди, для яких особиста вигода стоїть вище особистої честі і честі держави, система державного апарату, базована на служінні і аристократичному аскетизмі, починає давати збої, перетворюючись із системи, що забезпечує впорядкування і резистентність держави від зовнішнього впливу, в систему корупції і паразитизму, яка послаблює як стійкість держави від зовнішнього впливу (продаж батьківщини оптом та вроздріб), так і виробничу діяльність підлеглого класу, приводячи судову і виконавчу систему в хаос суперечностей приватних інтересів.

Чесць, незмінно пов'язана з відчуттям власної гідності, яке забезпечує відчуття переваги над людьми, не належними до світу честі, не дозволяє державному посадовцю брати хабар (або погоджуватися на угоду про особисту матеріальну вигоду) від людини або організацій, що мають особисті матеріальні цілі на шкоду честі групи даного посадовця, службовця, в даному випадку на шкоду інтересам держави. Водночас почуття честі є витокom паритету між людьми честі. Саме це й змушує державних службовців (від президента – до рядового службовця) жертвувати не тільки особистими егоїстичними інтересами, але й деколи життям (якщо мова йде про службу військову) і ім'я збереження та обстоювання інтересів групи і держави в цілому.

З цього можна зробити висновок, що саме чесць як централізуючий елемент є причиною резистентності держави в протистоянні з іншими державами і стійкості державної системи перед

розкладанням її корупцією. У разі, якщо держава з якихось причин не сформувала свою військову аристократію і, отже, державну еліту, вона не здатна ні захистити себе від зовнішніх зазіхань (не вдаючись до поневолюючих спілок з сильними державами), ні від внутрішньої корупції, ні від зовнішньої корупції, коли державні інтереси продаються зарубіжним або міжнародним корпораціям або стають предметом застави в зарубіжних і міжнародних фінансових установах.

В останньому випадку простежується альтруїстична сутність в проявах честі. Аристократична логіка, ґрунтуючись на уявленнях про честь групи, не дозволяє аристократу, людині честі діяти на шкоду інтересу групи, задовольняючи свій особистий інтерес. Інакше, люди честі не здатні були б жертвувати життям на полі бою. Тому одним із шляхів розвитку державності є створення і розвиток державної еліти, що складається з людей честі, що пов'язують свою честь з честю даного етносу і держави як етнічного організму.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Баскин Л.М.* Этология стадных животных. – М.: Знание, 1986. – 192с.
2. *Вернадский Г.Д.* Монголы и Русь. – Тверь: ЛЕАН, Москва: АГРАФ. – 1997. – 480 с.
3. *Гумилев Л.* Ритмы Евразии: Эпохи и цивилизации. – М.: Экопрос, 1993. – 576 с.
4. *Гумплович Л.* Общее учение о государстве. – СПб.: Типография товарищества «Общественная польза», 1910. – 541с.
5. *Гусейнов А.А.* Введение в этику. М: Изд-во Московского университета, 1988. – 208 с.
6. *Каутский К.* Развитие государственного строя на Западе. – СПб., 1905. – 48 с.
7. Конституции зарубежных государств: Учебное пособие / Сост. проф. В.В.Маклаков – 2-е изд., исправ. и доп. – М.: Издательство БЕК. – 584 с.
8. *Лотман Ю.М.* Беседы о русской культуре. – СПб., 1994. – 561с.
9. *Лотман Ю.М.* Избранные статьи. В 3-х т.т. Т. II. – Таллинн,

1992. – 478 с.
10. *Оссовская М.* Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали. – М.: Прогресс, 1987. – 528 с.
 11. *Сенченко И.А.* Государство и право, история и культура Великобритании и США. – М.: Приор-издат, 2005. – 175 с.
 12. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории: Сборник: Пер. с англ. Е.Д.Жаркова. – М.: Рольф, 2001. – 640 с.
 13. *Фукуяма Ф.* Конец истории и последний человек : Пер. с англ. М.Б.Левина. – М.: АСТ, 2004. – 592 с.
 14. *Хейзинга Й.* Осень средневековья. – М.: Прогресс, 1995. – 416 с.
 15. *Шпенглер. О.* Закат Европы. Т. 1. – М.: Наука, 1993. – 523 с.
 16. *Nisbett R.E., Cohen D.* Culture of Honor: The Psychology of Violence in the South. Westview, 1996. – 144 p.

Войнов О.В. Честь як феномен формуючий соціум і державність.

Дослідження проблем честі може сприяти відродженню етичності, корпоративності, почуття національної гідності та державності. Суперечливість трактувань поняття «честь» засвідчує, що проблема честі потребує подальших досліджень. Автор ставить своєю метою проаналізувати феномен честі за його впливом на інтеграцію соціуму і виникнення державності. Відносини честі зароджуються у військово-кочових племенах. Набіги кочівників на осілі зони перетворюються на обкладання даниною осілих племен. Згодом кочові племена починають охороняти осілі території від інших кочівників, визначаючи кордони охоронюваних територій. Це призводить до осідання кочівників і виникнення держави, з властивими їй оподаткуванням, армією і охоронюваними кордонами. Разом з військовою культурою кочові племена приносили в осілі зони поняття честі, військовою ієрархію і централізацію, властиву державним структурам. Далі виникає культура аристократизму, а разом з нею і розвинена культура честі, етики та законності в осілих зонах. Саме честь, як інтегруючий елемент, є причиною резистентності держави в протистоянні з іншими державами і стійкості державної системи перед розкладанням її корупцією.

Ключові слова: честь, кочові, осілі, племена, держава, централізація, цілісність, культура, етика, ієрархія.

Войнов А.В. Честь как феномен формирующий социум и государственность.

Исследование проблем чести может способствовать возрождению этичности, корпоративности, чувства национального достоинства и государственности. Противоречивость трактовок понятия «честь» свидетельствует, что проблема чести требует дальнейших исследований. Автор статьи ставит своей целью провести анализ феномена чести с точки зрения его влияния на интеграцию социума и возникновение государственности. Отношения чести зарождаются в военно-кочевых племенах. Набеги кочевников на оседлые зоны превращаются в обложение данью оседлых племен. Затем кочевые племена начинают охранять оседлые территории от других кочевников, определяя границы охраняемых территорий. Это приводит к оседанию кочевников и возникновению государства, со свойственными ему налогообложением, армией и охраняемыми границами. Вместе с военной культурой кочевые племена приносили в оседлые зоны понятие чести, военную иерархию и централизацию, свойственную государственным структурам. Позже возникает культура аристократизма, а вместе с ней и развитая культура чести, этики и законности в оседлых зонах. Именно честь, как интегрирующий элемент, является причиной резистентности государства в противостоянии с другими государствами и устойчивости государственной системы перед разложением ее коррупцией.

Ключевые слова: честь, кочевые, оседлые, племена, государство, централизация, целостность, культура, этика, иерархия.

Woynov O. Honor as a phenomenon forming society and statehood.
Study of the problems of honor can help revive the ethics, corporate, national dignity and statehood. Contradictory interpretations of the concept of «honor» demonstrates that the problem of honor requires further investigation. The aim of the article is to analyze the phenomenon of honor in terms of its effect on integration of society and the emergence of statehood. Relationship of honor nucleate in the military-nomadic tribes. Nomadic raids on the sedentary areas lead to the taxation of a tribute to the sedentary tribes. Then nomadic tribes begin to protection sedentary areas from other nomads, defining borders of protected areas. This leads to the sedimentation of nomads

and the emergence of the state, with its inherent taxation, army and guard the border. Together with the military culture nomadic tribes brought the concept of honor in the settled areas, as well as the military hierarchy and centralization typical for state structures. Later there is a culture of aristocracy, and with it developed culture of honor, ethics and legality in sedentary areas. Exactly honor as the integrating element is the cause of the resistance of the state in opposition to the other states and the stability of the state system of corruption.

Key words: honor, nomadic, settled, tribes, state centralization, integrity, culture, ethics, hierarchy.